

Ένατο  
Κεφάλαιο

Γιά τό Νόημα τῆς Ζωῆς

ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΤΩΝ φιλοσοφιῶν τῆς ὑπαρξης. Ἀντίθετα, ὁ θετικισμός τό ἀπορρίπτει μέ βία τά τυπικά, καί ἐντέλει ἀπλοϊκά, κριτήρια γιά τό τί εἶναι ἐπισημονικό καί τό τί ἔχει νόημα. Οἱ μαρξιστές, ἀπό τήν πλευρά τους, συνήθως τό παρακάμπτουν, μέ μιάν ἀμήχανη σιωπή. Ἀλλά τό πρόβλημα ἀπασχολεῖ καί τούς «μορφωμένους» καί τούς «ἀμόρφωτους». Ἄν οἱ φιλόσοφοι τό ἀποφεύγουν, τόσο τό χειρότερο γιά τή φιλοσοφία.

Ἄν ὁ θετικισμός ἀπορρίπτει τό πρόβλημα καί ὁ μαρξισμός τό ἀποφεύγει. Τό κενό καλύπτεται ἀπό τόν χυδαῖο εὐδαιμονισμό τῶν ἀστῶν, ἀπό τίς θρηνωδίες τῶν ὑπαρξιακῶν καί ἀπό τήν αἰσιοδοξία τῶν ἀγωνιστῶν, πού στήν οὐσία δέν καταργεῖ, ἀλλά ἐπικαλύπτει τά προσωπικά προβλήματα. Ὅ,τι ὅμως δέν ἀντιμετωπίζεται θεωρητικά καί δημόσια συζητιέται «κατ' ἰδίαν», καί συχνά ὀδηγεῖ σέ καταλήξεις πού ἀντιφάσκουν μέ τήν αἰσιοδοξία τῆς ἀγορᾶς. Καί μακριά ἀπό τίς φιλοσοφίες καί τίς διανοητικές κατασκευές κινεῖται ὁ πολὺς λαός μέ τίς καθημερινές δυστυχίες του, μέ τίς χαρές καί τίς αὐταπάτες του, θύμα, στήν πλειοψηφία, τῆς παραδοσιακῆς ὑπερβατικῆς ἠθικολογίας.

Ἡ κοινωνική φύση τοῦ ἀνθρώπου δέν ἀντιφάσκει μέ τήν ὑπαρξη μιᾶς διαλεκτικῆς αὐτόνομης προσωπικῆς περιοχῆς. Ἡ εὐτυχία καί ἡ δυστυχία, οἱ ἀσθένειες καί ὁ θάνατος, ἡ πληρότητα τῆς ζωῆς καί ἡ αἴσθησις τοῦ κενοῦ, ἡ εὐφορία ἢ τό ἄγχος, εἶναι καταστάσεις προσωπικές, ὅσο καί ἂν προσδιορίζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπό ἀντικειμενικούς παράγοντες. Γιατί τό ἄτομο, ἀκόμα καί τό συνειδητά ἐνσωματωμένο σ' ἓνα κοινωνικό σύνολο

λο, δέν ταυτίζεται μ' αὐτό. Ἔχει τή δική του ταυτότητα, τή σχετική αὐτονομία του, τήν προσωπική του ζωή. Εἶναι μιά μοναδικότητα μέ συνείδηση τῆς ἐφήμερης καί εὐθραυστης ὑπαρξίης του. Προσωπικές δυστυχίες (ἀσθένειες, φτώχεια, γηρατεία, θάνατος προσφιλῶν προσώπων) ὀξύνουν τά ὀριακά ἐρωτήματα γιά τή ζωή, καί ἀνασύρουν στό χῶρο τῆς συνείδησης τό μέγα πρόβλημα τοῦ νοήματος.

Οἱ πόλεμοι, οἱ οἰκονομικές κρίσεις, ἡ ἀνασφάλεια καί ἡ κρίση τῶν ἀξιῶν θέτουν, ὄχι μόνο πολιτικά καί κοινωνικά, ἀλλά –σέ συνάρτηση μέ δαῦτα– καί βαθυτέρα ὑπαρξιακά ἐρωτήματα. Ὁ ἀναπτυγμένος καπιταλισμός, μέ τήν ὀξυνση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων καί μέ τή γενικευμένη ἀποξένωση, κάνει πιά ἔντονη τήν αἴσθησι τοῦ κενοῦ. Κι ἐτοῦτο, ὄχι μόνο στίς πόλεις, ἀλλά καί στήν ὑπαιθρο, ὅπου καταρρέουν ὀρμητικά τά ἐποικοδομήματα τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων σ' αὐτά τά χρόνια τῆς ἀποικοδόμησης, καί γίνεται ἰδιαίτερα ἔντονη ἡ αἴσθησι τοῦ μεταβατικοῦ.

Τό πρόβλημα τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου ἀπασχόλησε ἀπό τήν ἀρχαιότητα τούς «ἀπλοῦς» ἀνθρώπους, τούς ποιητές, τούς δημιουργούς θρησκειῶν, καί τούς φιλόσοφους. Καί μόνο τό γεγονός αὐτό μαρτυρεῖ ὅτι πρόκειται γιά κεφαλαιῶδες πρόβλημα, καί ὄχι γιά ψευδοπρόβλημα. Στήν περίοδο τῆς κρίσης τῆς ἀρχαίας δουλοκτητικῆς κοινωνίας ἰδιαίτερα, τά ὑπαρξιακά προβλήματα πρόβαλαν μέ χαρακτηριστική ὀξύτητα στό χῶρο τῆς φιλοσοφίας. Σήμερα τό πρόβλημα τοῦ θανάτου ἔχει γίνει ἓνα ἀπό τά συχνά θέματα τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας. Ἀλλά ἂν οἱ ἀστοί φιλόσοφοι λησμόνησαν τόν Ἐπίκουρο καί τό Σπινόζα, αὐτό δέν δικαιολογεῖ τήν ἀγοραία αἰσιοδοξία τοῦ ἀπλοῖκοῦ «μαρξισμοῦ».

Τά χριστιανικά κείμενα ἀντανაკλοῦν τήν ἀντιφατικότητα μιᾶς ἀνθρωπολογίας πού εἶχε ἐνσωματώσει στοιχεῖα εἰδωλολατρικά, ἀλλά ἀπό τήν ἑβραϊκή πατριαρχική κοινωνία, καθώς καί στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης. Συχνά στά κείμενα αὐτά ὑποτιμᾶται ἡ ὕλη (παρόλο πού θεωρεῖται δημιούργημα τοῦ Θεοῦ), ὑποβαθμίζεται τό σῶμα, καί ἡ ἐπίγεια ζωή θεωρεῖται προπαρασκευή γιά τή μεταθανάτια. Στά ἱερά κείμενα θά συναντήσουμε τό «ἄνθρωπος ὡσεὶ χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ, ὡσεὶ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ οὕτως ἐξανθίσει», καθώς καί τό «πάντα ματαιότης τὰ ἀνθρώπινα,

ὅσα οὐκ ὑπάρχει μετὰ θάνατον». Στά ἴδια ὁμως κείμενα εὐλογεῖται ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος, καί γίνεται δέηση «ὑπὲρ εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς». Ἐπίσης ὁ ἱερέας εὐχεται «ὑπὲρ ἁρμονίας τῆς ψυχῆς καὶ τῶν σωματιῶν» στοὺς νεονύμφους, εὐχεται στή νύφη νά ζήσει ὡς «ἄμπελος εὐκληματοῦσα» καί τὰ παιδιά «κύκλω τῆς τραπέζης» νά γεμίζουν τό σπίτι μέ τήν αἰσιοδοξία τῆς ζωῆς.

Ὁ κῆπος τῆς Ἐδέμ ἦταν ἡ οὐτοπία πού τράφηκε ἀπό τήν ἀθλιότητα τῆς ζωῆς καί τόν πόθο τῆς εὐδαιμονίας. Πολλές θρησκείες καί φιλοσοφίες κήρυξαν τή φυγή ἀπό τή ζωή καί ἀναζήτησαν κάποιο νόημα στόν ἀναχωρητισμό. Οἱ θρησκείες – ἀλλά καί οἱ φιλόσοφοι – εἶδαν συχνά τή ζωή σάν προετοιμασία θανάτου. Ὡστόσο, εἴκοσι σχεδόν αἰῶνες μετά τό χριστιανισμό, ὁ γερο-κλέφτης ζητᾶ ν' ἀφήσουν παραθύρι στό μνήμα του, «νά μπανοθαίνουν τά πουλιά, τῆς ἀνοιξης τ' ἀηδόνια» καί νά περνοῦν οἱ ἔμορφες νά τόν καλημερίζουν. Αὐτή ἡ παγανιστική καί θετική ἀντίληψη ὑπάρχει τόσο στόν Ὅμηρο ὅσο καί στό δημοτικό τραγούδι. Ἐδῶ εἰδικά, ὁ Ἄδης, ἄρνηση τῆς ζωῆς, εἶναι θλιβερός τόπος, ὅπου οἱ πεθαμένοι «ζοῦν» μιά σκιώδη ζωή μέ τή μόνιμη νοσταλγία τῆς ἐπίγειας – ἀκριβῶς ὅπως καί στόν Ἄδη τῶν ἀρχαίων<sup>1</sup>.

Στίς νεότερες φιλοσοφίες τῆς ὑπαρξης, ἀντίθετα, δεσπόζει ἡ ἀπαισιοδοξία. «Ὁ κόσμος μου προκαλεῖ ναυτία», θά γράψει ὁ Kierkegaard. Ἡ ἀγωνία, ἡ ναυτία, ἡ μοναξιά, τό παράλογο τῆς ζωῆς, ὁ μηδενισμός («ἥρωικός» καί μή) κυριαρχοῦν στά κείμενα τῆς ἀστικής φιλοσοφίας κατά τά τελευταῖα ἑκατό χρόνια.

Ἡ στάση αὐτή δέν εἶναι τυχαία. Εἶναι ὁ φιλοσοφικός καρπός τῆς πραγματικῆς μοναξιάς, τοῦ ἐκχυδαϊσμοῦ τῆς ζωῆς καί τῆς ἔλλειψης νοήματος στίς σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Ὁ ἀτομισμός καί ὁ ἐπιπόλαιος εὐδαιμονισμός, δεσπόζουσα στάση τῶν ἀστῶν σήμερα, ἀλλά καί τῆς πλειοψηφίας τῶν πολιτῶν, δέν λύνουν ἀλλά ἐπικαλύπτουν τό μεγάλο ἐρώτημα γιά τό νόημα τῆς ζωῆς. Ὁ καπιταλισμός, ὑπονομεύοντας τή θρησκευτική πίστη, καί μὴν ἔχοντας νά βάλει στή θέση της ἄλλο ἀπό τό ἀτομικό συμφέρον, τροφοδοτεῖ τόν κυρίαρχο εὐδαιμονισμό πού ἔχει ὡς ἄλλη ὄψη του τόν ὀριακό μηδενισμό. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ μίζερος οἰκονομισμός τῶν

γραφειοκρατικῶν κοινωνιῶν πού ὀνομάστηκαν σοσιαλιστικές, ἡ σχετική φτώχεια καί ἡ ἀνελευθερία, εἶχαν σά συνέπεια, ὄχι μόνο τήν ἐπιδίωξη, ἀλλά καί τήν ἔξαρση τοῦ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ. Ὁ γραφειοκρατικός, κρατικός «σοσιαλισμός» δέν μπόρεσε νά δώσει θετικό περιεχόμενο στή ζωή τῶν ἀνθρώπων. Ἀναπόφευκτα λοιπόν ἠττήθηκε ἀπό τίς φιλελεύθερες καί τίς μυστικιστικές ἰδεολογίες.

Ἡ ἀπανθρωπία τοῦ καπιταλισμοῦ τροφοδοτεῖ τό μηδενισμό. Ἀλλά τό μοναχικό ἄτομο, πού ἀγωνίζεται σ' ἓνα κόσμο ἐχθρικό καί χωρίς νόημα, τεινέει νά ἀναζητήσῃ ἓνα φανταστικό περιεχόμενο στήν περιοχὴ τῆς ὑπέρβασης. Ὁ κόσμος, στερημένος ἀπό κάθε συμβολική καί ὑπερβατική σκέψη, ἀφήνει τήν ψυχὴ κενή – θά γράψῃ ὁ Jaspers. Ὁ ἄνθρωπος πού βρισκεται ἐλεύθερος σ' αὐτό τόν κόσμο ἐγκαταλείπεται στήν ἀγωνία καί τήν ἀδιαφορία. Ὁ ἄνθρωπος –συνεχίζει ὁ Jaspers– πρέπει νά προσανατολίζει τό στοχασμό του πρὸς τήν ὑπέρβαση. Φιλοσοφία σημαίνει μάθηση ζωῆς καί μάθηση θανάτου. Ἡ ἀναφάλεια τῆς προσωρινῆς ὑπαρξῆς κάνει ὥστε ἡ ζωή νά εἶναι πάντα μιά δοκιμὴ.<sup>2</sup> Ἐπίσης ὁ J. Lacroix γράφει, ἀναφερόμενος στή μαρξιστικὴ διαλεκτικὴ, ὅτι μόνο μιά πληρέστερη διαλεκτικὴ, μιά διαλεκτικὴ τῆς ἐσωτερικότητος καί τῆς ὑπέρβασης, τοῦ χρόνου καί τῆς αἰωνιότητος, θά ἐπέτρεπε νά σωθεῖ ἡ ἀκέραια ἱστορικότητα τοῦ ἀνθρώπου, δίνοντας ταυτόχρονα στή γήινη ἱστορικότητά του ἓνα τέρμα, πού δέ θά ἦταν ὁ θάνατος, ἀλλά ἡ ἀνάσταση.<sup>3</sup>

Ἡ ὑπέρβαση ἦταν πάντα ἓνα καταφύγιο. Ἦταν ἓνα φῶς μέσα στή νύχτα τῆς ἱστορίας. Ἀλλά οἱ κοινωνικὲς ρίζες τῆς ὑπέρβασης, ὅσο κι ἂν χάνονται στά βάθη τοῦ χρόνου, δέν εἶναι ἀόρατες. Καί ἡ προέλευση τῆς ἐννοίας, καθὼς καί ἡ σημερινὴ λειτουργία της, τεκμηριώνουν τήν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ φανταστικὴ λύση ἑνὸς ἀληθινοῦ προβλήματος.

Ἡ ἀπήχηση τῶν φιλοσοφιῶν τῆς «οὐσίας» καί τῆς ὑπέρβασης μειώνεται στήν ἐποχὴ μας. Οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν ὅλο καί πιο ἐντονα ὅτι εἶναι μόνοι μέσα στόν κόσμο. Ἡ συνειδητοποίηση αὐτὴ μπορεῖ νά ὀδηγήσῃ στόν μηδενισμό. Μπορεῖ ὡστόσο νά εἶναι κίνητρο γιὰ τὴ βαθύτερη συνειδητοποίηση τῆς μοναδικότητος τῆς ζωῆς, καί τῆς ἀνεπανάληπτης ἀξίας της. Ἡ ζωή μπορεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο νά γίνῃ ἀξία καθεαυτῆ, δηλαδή



ἀξία πού δέ θά ἔχει ἀνάγκη ἀπό τό δάνειο φῶς τῆς ὑπέρβασης. Καί ἡ θεωρητική κατάφαση μπορεῖ νά ἑναρμονιστεῖ μέ τή θετική δράση γιά τή δημιουργία κοινωνικῶν συνθηκῶν ὅπου ἡ ζωή θά εἶναι πράγματι ἀγαθό. Ἄλλωστε στή δράση γιά τό μετασχηματισμό τοῦ κόσμου δέν ὠθοῦν μόνο, ἢ κυρίως, τά ὑπαρξιακά, ἀλλά καί τά κοινωνικά προβλήματα. Ὁ μαρξισμός, φιλοσοφία τῆς ἀλλαγῆς, εἶναι ἡ θεωρητική ἄρνηση τῆς ἀστικῆς ἀθλιότητος, καί ταυτόχρονα μιά φιλοσοφία θετικῆς καί ἀγωνιστικῆς ἀντίληψης γιά τή ζωή.

Τό ἐρώτημα γιά τό νόημα τῆς ζωῆς εἶναι ἀναπόφευκτο καί θεμιτό. Δέν εἶναι γέννημα ἀδυναμίας, ἀλλά ἀνθρώπινης εὐαισθησίας. Πέρα ἀπ' αὐτό, ἡ αἴσθησις τοῦ μηδενός καί ἡ ἔλλειψη νοήματος δέν εἶναι, κατά συνέπεια, μεταφυσικές πολυτέλειες. Εἶναι καταστάσεις πού προκύπτουν ἀπό τοὺς ἰδίους τοὺς ἀντικειμενικούς ὅρους τῆς ὑπαρξῆς.

Ἡ χαρά τῆς ζωῆς ὑποθηκεύεται πρὶν ἀπ' ὅλα μέσα στήν ἴδια τήν ἐπαγγελματική ἀπασχόληση, πού ἔχει χάσει τό δημιουργικό της χαρακτήρα. Οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι πλέον δημιουργοί. Ἄλλοτριώνονται γιά νά συντηρήσουν τή βιολογική τους ὑπόσταση. Εἶναι ὑπάλληλοι, ἡμερομίσθιοι ἐργάτες, πωλητές καταστημάτων, γραφιάδες, μεσάζοντες, ἔμποροι, σοφέρ, πλασιέ, διαφημιστές, μάγειροι, γκαρσόνια, δακτυλογράφοι, στρατιωτικοί, ἀστυνομικοί, φύλακες, βασανιστές. Ἡ σύντομη αὐτή «ἀπαρίθμηση», πού δέν εἶναι καθόλου ἐξαντλητική ἀλλά ἐνδεικτική, μαρτυρεῖ τήν ἀποξένωση τῶν ἀνθρώπων ἀπό τήν παραγωγική ἐργασία, ἢ ἀπό τά δημιουργήματά της.

Στήν ἐποχή τῶν διαπλανητικῶν ταξιδιῶν ὑπάρχουν δεκάδες ἑκατομμύρια ἄνεργοι στίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες. Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπό τόν πληθυσμό τοῦ πλανήτη ὑποσιτίζεται, ὅταν ξοδεύονται τρισεκατομμύρια γιά ἐξοπλισμούς. Οἱ τοπικοί πόλεμοι ἔγιναν στοιχεῖο τῆς καθημερινῆς ζωῆς, καί τό ἄγχος τοῦ παγκόσμιου θερμοπυρηνικοῦ ὀλέθρου πλανιέται μόνιμα πάνω ἀπό τίς κεφαλές μας, ὅπως τό νέφος τῆς αἰθαλομίχλης αἰωρεῖται μόνιμα πάνω ἀπό τό κορυφαῖο ἐπίτευγμα τοῦ κεφαλαίου: τίς σύγχρονες μεγαλουπόλεις. Ὁ περιορισμός τῶν ἐλευθεριῶν καί οἱ δικτατορίες ἔχουν γίνει καθημερινή πρακτική. Τά βασανιστήρια ἔγιναν ψυχρὴ «ἐπισημονική» ἐργασία, πού προοστὰ της χλομάζει ἢ φρίκη τοῦ παρελθόντος.

ντος. Οί όρίζοντες τής έπιστήμης σήμερα φτάνουν από τό «άπειροστό» μέχρι τίς «άκραίες» περιοχές του σύμπαντος. Όστόσο ή γνώση περιορίζεται σε μιάν έλίτ, ένώ οί άνθρωπινες μάζες ζοῦν μέσ στην άμάθεια και συντηροῦνται μέ πολιτισμικά προϊόντα πού αποβλακώνουν και αποκτηνώνουν. Η σύγχρονη τεχνική έχει δημιουργήσει όλες τίς άνέσεις για τήν κατοικία, και όμως οί άνθρωποι ζοῦν στά «διαμερίσματα», αποκομμένοι από τή φύση, τόν ήλιο και τόν καθαρό άέρα, ξένοι μέ τούς γείτονές τους, σ' ένα έφιαλτικό τοπίο μπετόν και σε μιά προσωπική έρημιά.

Τά προηγούμενα συγκεκριμενοποιούν μερικές όψεις τής αντίφασης άνάμεσα στις δημιουργικές ικανότητες τής σύγχρονης τεχνικής και στό τελικό οίκοτρό άποτέλεσμα μιάς «ανάπτυξης» πού προχώρησε τυφλά, μέ μοναδικό κίνητρο τό κέρδος. Η αίσθηση για «έλλειψη νοήματος» στις σημερινές βιομηχανικές κοινωνίες δέν είναι διόλου άσχετη μέ τίς συνθήκες τής καθημερινής ζωής πού σκιαγραφήσαμε. Μπορεί ή αίσθηση τής προσωρινότητας και ή σκιά του θανάτου νά πλανιέται πάνω από τή ζωή τών άτόμων. Άλλά ή σκιά αυτή ξεθωριάζει, όταν ή καθημερινή ζωή φωτίζεται από τή χαρά τής δημιουργίας. Η αισιοδοξία ή ή άπαισιοδοξία δέν είναι διόλου άναίτιες καταστάσεις.

Λέμε συχνά ότι ή έπιστήμη και ή τεχνική επαναστατικοποίησαν τή ζωή. Άλλά λησμονοῦμε τό οὔσιαστικό: μέσα σε ποιές συνθήκες πραγματοποιήθηκε ή «επαναστατικοποίηση» και ποιό ήταν τό τίμημα. "Ηδη στην εποχή του, ό Μάρξ είχε συλλάβει τήν οὔσία τής κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, πού είναι ή καταστροφή τών δύο μόνιμων πηγών του πλούτου: τής γῆς και τών ανθρώπων :

Κάθε πρόοδος στην τέχνη τής αύξησης τής γονιμότητας είναι μία πρόοδος για τήν καταστροφή τών μόνιμων πηγών τής γονιμότητας. Όσο περισσότερο μιά χώρα, π.χ. οί Ένωμένες Πολιτείες τής Βόρειας Άμερικής, αναπτύσσεται στή βάση τής μεγάλης βιομηχανίας, τόσο ταχύτερα ολοκληρώνεται αυτή ή διαδικασία τής καταστροφής. Έτσι ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή δέν αναπτύσσει τήν τεχνική και τό συνδυασμό τών διαδικασιών τής κοινωνικής παραγωγής, παρά μόνο μέ τήν ταυτόχρονη έξάντληση τών δύο πηγών απ' όπου προέρχεται κάθε πλούτος: τής γῆς και του εργάτη.

Τόσο στή γεωργία ὅσο καί στή βιομηχανία «ὁ κεφαλαιοκρατικός μετασχηματισμός μοιάζει νά εἶναι τό μαρτυρολόγιο τοῦ παραγωγοῦ». Τόσο στή βιομηχανία ὅσο καί στή γεωργία «ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας καί ἡ ἀνώτερη ἀπόδοση ἀγοράζονται μέ τήν καταστροφή καί τήν ἀπώλεια τῆς ἐργατικῆς δύναμης»<sup>4</sup>. Οἱ προηγούμενες ἀλήθειες ἔχουν λησμονηθεῖ σήμε-  
ρα, ὅπου τά ἀναπτυξιακά προγράμματα εἶναι ὁ τυφώνας πού σαρώνει ὅ,τι καλό καί κακό δημιούργησαν οἱ ἄνθρωποι, γιά νά ἐπιβάλλει τήν «ὀρθολογι-  
κή» ὁμοιομορφία. Κι αὐτό, τόσο στίς κεφαλαιοκρατικές, ὅσο καί στίς γρα-  
φειοκρατικές κοινωνίες τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ ἐργάτης, καί εὐρύτερα ὁ ἐργαζόμενος, ὑποβαθμίζεται σέ ἀντικείμε-  
νο, σέ μέσο γιά τήν παραγωγή ὑπεραξίας καί γιά τήν κατανάλωση τῶν  
προϊόντων τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας. Ἡ μαζική παραγωγή ἐμπορευμά-  
των συνεπάγεται τή φθορά τῶν πραγμάτων καί τῶν ἀνθρώπων. Καί βέ-  
βαια, σέ μιά κοινωνία πού ἀλέθει τούς ἀνθρώπους, ἡ αἴσθησις τῆς ζωῆς  
δέν μπορεῖ νά εἶναι ἐνθουσιαστική.

Τό ἐμπόρευμα στόν καπιταλισμό εἶναι μιά ἀφαίρεση, πού διατηρεῖ ἕνα  
καί οὐσιαστικό κατηγόρημα: τήν ἀ ν τ α λ λ α κ τ ι κ ῆ ἀ ξ ί α. Ἀντίστοιχα  
οἱ ἄνθρωποι ἀποπροσωποποιοῦνται στίς κοινωνικές σχέσεις τους: εἶναι  
ἐμπορευματοπαραγωγοί, γίνονται ἀριθμοί, μάζα, φθείρονται μέσα στήν  
καταναλωτική κοινωνία ὅπως οἱ πρῶτες ὕλες, τά αὐτοκίνητα καί τά πλα-  
στικά, βρομίζονται ὅπως ἡ γῆ, αἰσθάνονται ξένοι σ' ἕνα κόσμο πού δέν  
τόν ἐλέγχουν ἔστω καί ἂν τόν δημιουργοῦν, καί ὅπου ὅλοι τρέχουν χωρίς  
ἀνάσα πίσω ἀπό τή μιά καί μοναδική θεότητα: τό χ ρ ῆ μ α. Ἔτσι οἱ ἄν-  
θρωποι φθείρονται καθημερινά, γερνοῦν καί πεθαίνουν, μ' ἕνα μεγάλο  
ἐρωτηματικό: πρὸς τί;

Δέν ἀγνοοῦμε τίς μορφές βαρβαρότητας τῶν προκαπιταλιστικῶν κοινω-  
νιῶν. Ὡστόσο ἡ ἀμεση σχέση μέ τήν παραγωγή καί τά ὑλικά ἀντικείμενα,  
ιδιαίτερα ἡ δημιουργική σχέση μέ τή γῆ, ἡ ὑπαρξη οἰκογένειας, συχνά  
πολυμελοῦς, ἡ κοινωνική ζωή στίς μικρές, προκαπιταλιστικές κοινότητες,  
ἔδιναν στό ἄτομο ἕνα αἶσθημα συνέχειας καί σταθερότητας. Ἡ σημερινή  
ἀποκοπή μεγάλου μέρους τῶν ἐργαζομένων ἀπό τή δημιουργική ἐργασία,  
ἀλλά καί ἡ ἀποξένωση στό χῶρο τῆς καθαυτοῦ παραγωγῆς, ἡ καταστροφή



τῶν προσωπικῶν καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, δημιουργοῦν στόν ἄνθρωπο τήν αἴσθησι τοῦ κενοῦ, μιᾶ αἴσθησι προσωρινότητας καί ματαιότητας.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ διαλεκτική ἐνότητα (δηλαδή ἡ ἀντιθετική καί ἱστορική ἐνότητα) τῶν προσωπικῶν στοιχείων του, τῶν δυνατοτήτων καί τοῦ κόσμου. Εἶναι ἓνα «ἐντός» πού ἔχει ἀνάγκη ἀπό τό «ἐκτός». Καί ὅταν ὁ κόσμος εἶναι μιᾶ ἐχθρική πραγματικότητα, τό κλείσιμο στόν ἑαυτό μας μοιάζει μέ λύτρωση: «Ἡ περισυλλογή μᾶς ἀπελευθερώνει ἀπ' αὐτή τή φυλακή τῶν πραγμάτων», θά γράψει ὁ E. Mounier. Μόνο πού ἡ ἀνθρώπινη φυλακή δέν εἶναι ἡ φυλακή τῶν πραγμάτων, ἀλλά ἡ φυλακή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Ποιές εἶναι λοιπόν οἱ συνθήκες πού, μαζί μέ τήν ἀπαλλαγή ἀπό τήν ὑλική ἔνδεια καί τήν ἀνασφάλεια, θά μπορούσαν νά δώσουν νόημα στήν καθημερινή ζωή τῶν ἀνθρώπων;

Ἡ πρώτη λέξι πού ἔρχεται στό νοῦ εἶναι ἡ ἐλευθερία. Χιλιάδες χρόνια οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν γιά ἐλευθερία, γιατί στόν κόσμο δέν ὑπάρχει αὐτό τό εἶδος. (Ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας δέν ὑπῆρχε στίς πρωτόγονες, «ἀπολίτιστες» κοινότητες, γιατί ἐκεῖ δέν ὑπῆρχε ἀκόμα ἡ στέρηση τῆς ἐλευθερίας). Ἐλευθερία ὅμως ἀπό τί; Ποιό ἀκριβῶς εἶναι λοιπόν τό περιεχόμενο τῆς ἐννοιας;

Οἱ θρησκείες, ἔχοντας στραμμένο τό βλέμμα τους στόν οὐρανό, εἶδαν τήν ἐλευθερία κυρίως σάν ἠθική κατηγορία. Ἀλλά ὁ κόσμος διέπεται ἀπό νόμους, ἔκφρασι τῆς βούλησι τοῦ δημιουργοῦ. Ἀνάγκη λοιπόν νά ἐφευρεθεῖ τό αὐτεξούσιο. Σ' αὐτή τή λέξι σκοντάφτει ἐπί αἰῶνες ἡ θεολογική σκέψη, χωρίς θεωρητική λύσι καί χωρίς πρακτικά ἀποτελέσματα. Τό αὐτεξούσιο δέν αἶρει τήν ἀντίφρασι ἀνάμεσα στήν ἀναγκαιότητα καί στήν ἐλευθερία. Στό ἠθικό ἐπίπεδο, γίνεται τό κλειδί πού ἀνοίγει τήν πόρτα τῆς Κόλασι γιά τόν ταλαίπωρο θνητό πού ἀμάρτησε μέ... ἐλεύθερη βούλησι, καθῶς καί τήν πόρτα τῆς φυλακῆς γιά τήν περίοδο τῆς παραμονῆς του στόν «προσωρινό» αὐτό κόσμο.

Δέ θά παραθέσουμε ἐδῶ τά γνωστά κλασικά ἐρωτήματα. Θά δώσουμε μόνο ἓνα μικρό ἀπόσπασμα ἀπό ἓνα χριστιανό στοχαστή τῆς ἐποχῆς μας, πού φανερώνει τό ἀδιέξοδο αὐτῆς τῆς θέσις:



Ἡ ἐλεύθερη βούληση ἢ ἴδια εἶναι ἀντικείμενο πίστεως καὶ δέν ἀνακαλύπτεται παρὰ μόνο στήν πράξη: τὰ ἐπιχειρήματα ἐδῶ δέν ὠφελοῦν σέ τίποτα. Ἄν μπορούσαμε ν' ἀποδείξομε τήν ἐλευθερία, δέν θά ἤμασταν πλέον ἐλεύθεροι, γιατί θά δεσμευόμασταν ἀπό τήν ἀπόδειξη. Αὐτό δέ σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει καμία ἀπόδειξη τῆς ἐλευθερίας, ἀλλά ὅτι δέν ὑπῆρξε μιά ἀντικειμενική γνώση ἐπιστημονικά ἀποδείξιμη.<sup>5</sup>

Φυσικά δέν περιμένει κανείς κάποια «ἐπιστημονική ἀπόδειξη» τῆς ἐλεύθερης βούλησης. Ὡστόσο ὅλη ἡ σχετική ἐπιχειρηματολογία εἶναι εἴτε ἀντεπιστημονική (κέντρα ἀπροσδιοριστίας στό κβαντικό ἢ στό βιολογικό ἐπίπεδο κλπ.) ἢ ἀπλῶς μιά ὠραία ποιητική μυθοπλασία.

Διάφορα ἰδεαλιστικά φιλοσοφήματα θέλησαν νά θεμελιώσουν τήν ἀνθρώπινη ἐλευθερία στήν ἄρνηση τῶν φυσικῶν καθορισμῶν, στή φυσική καί στήν ψυχολογική ἀπροσδιοριστία. Ἡ νεότερη μικροφυσική ἔδωσε συγκεκριμένο ὑλικό στήν ἐπιχειρηματολογία τους<sup>6</sup>. Ὁ ὑπαρξισμός, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, θεώρησε τό ἄτομο αὐτόνομη ὑπαρξη: τό ἴδιο ὀρίζει τήν τύχη του καί εἶναι καταδικασμένο στήν ἐλευθερία. Ἀλλά ἡ ἐλευθερία καί ἐδῶ εἶναι κενή ἀπό περιεχόμενο, ἀτομιστική, καί βιώνεται σέ ἓνα κλίμα ἀπελπισίας. Ἐξάλλου πάντα βρίσκει ἔδαφος ἡ ἀγοραία ἀντίληψη «εἶμαι ἐλεύθερος νά κάνω ὅ,τι θέλω».

Τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας εἶναι πρόβλημα κοινωνικό. Δέν λύνεται οὔτε στό ἐπίπεδο τοῦ μικρόκοσμου, οὔτε στό ἐπίπεδο τοῦ μεγάκοσμου, οὔτε μόνο μέ βάση τήν ψυχολογία. Γιά νά ἐρευνήσουμε τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας πρέπει νά προχωρήσουμε ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις πρὸς τό ἄτομο, καί ὄχι ἀντίστροφα. Γιατί τό ἄτομο ἐνεργεῖ καί ὑπάρχει ἐνσωματωμένο στήν κοινωνία, καί ἡ ἐλευθερία του δέν νοεῖται ἔξω ἀπό τούς κοινωνικούς καθορισμούς. Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει ὅτι μπορούμε νά ἀγνοήσουμε τούς βιολογικούς καθορισμούς τοῦ ἀτόμου, τίς ἀνάγκες, τὰ «ἐνστικτα», τήν ἰδιοσυγκρασία του. Ὅλα αὐτά συνιστοῦν ἓνα σύνολο σχέσεων καί δυνατοτήτων πού δέν εἶναι δυνατό ν' ἀντιμετωπιστοῦν ἔξω ἀπό τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Τὰ κοινωνικά φαινόμενα εἶναι –καί αὐτά– νομοτελειακά. Καί ἐδῶ οἱ νόμοι εἶναι σχέσεις ἐνδογενεῖς καί ἀντικειμενικές-ὑπερπροσωπικές καί ἐπι-

βάλλονται στά άτομα. Ἄλλά ἡ κοινωνική νομοτέλεια δέν παίρνει τή μορφή τοῦ μηχανικοῦ ἢ τοῦ δυναμικοῦ καθορισμοῦ, πού χαρακτηρίζει τά φυσικά φαινόμενα. Ἐδῶ ὑπηρεύχεται ἡ ἔννοια τῆς δεσπόζουσας τάσης καί τῆς πολλαπλῆς δυνατότητας, καθῶς καί ἡ παρέμβαση τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου. Οἱ ἀντιφάσεις τοῦ κοινωνικοῦ Γίγνεσθαι, καί προπαντός οἱ ἀντιθέσεις τῶν σχέσεων παραγωγῆς, προσδιορίζουν τά πλαίσια τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀνελευθερίας. Μέσα σ' αὐτές τίς ἀντιθέσεις θά κάνει κάθε φορά τήν ἐπιλογή του τό άτομο, ὠθούμενο ἀπό συμφέροντα, φιλίες, φόβους, συναισθηματικές ἐξάρσεις, δέσμιο τῆς κοινωνικῆς του προέλευσης καί τῆς ἰδεολογίας του. Κάθε ἀπόφαση ἔχει συνεπῶς τούς καθορισμούς της καί ταυτόχρονα εἶναι «ἀπροσδιόριστη», μέ τήν ἔννοια τῆς πολλαπλῆς δυνατότητας. Ἄλλά μέσα ἀπό τό τεράστιο πλῆθος τῶν ἀτομικῶν ἐπιδιώξεων καί ἐνεργημάτων, ἐπιβάλλεται κάποια δεσπόζουσα τάση πού δέν ἦταν μηχανικά προκαθορισμένη, ἀπ' ὅπου καί τό ἀπρόοπτο, τό ἀνέκδοτο καί τό πολυδύναμο τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἐλευθερία λοιπόν πρέπει νά νοηθεῖ:

□ Ὡς ἄρνηση τῆς βίας καί τῶν ἐξωτερικῶν καταναγκασμῶν (πολιτικῶν, ἀστυνομικῶν, ἐργασιακῶν, οἰκονομικῶν). Ἄρα σά θετική καί ἐμπράγματη κατοχύρωση οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καί πολιτισμικῶν δικαιωμάτων. (Ἡ ἔννοια «δικαίωμα» ἔχει ἄλλο περιεχόμενο στίς ἀνταγωνιστικές κοινωνίες, ὅπου ἀκόμα καί τό θετικό στοιχεῖο του ὁρίζεται ὡς πρός κάτι ἄλλο πού συνιστᾶ τήν ἄρνησή του, καί ἄλλο περιεχόμενο σέ μίαν ἀταξική κοινωνία, ὅπου θά ὁρίζεται θετικά).

□ Ὡς ἡ ἄρνηση εἰδικότερα τῆς ἀνάγκης καί τῆς στέρησης· ἄρα ὡς θεβαίωση τῆς ἀπελευθερωτικῆς ἀξίας τῶν ὑλικῶν προϋποθέσεων τῆς ζωῆς.

□ Ὡς κατοχύρωση τοῦ ἀπαραβίαστου τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀτόμου, ἄρα ἀναγνώριση τῆς ἰδιομορφίας, τῆς μοναδικότητας καί τῆς ἀπόλυτης ἀξίας του. (Γνωρίζουμε πόσο τά «δικαιώματα» αὐτά παραβιάζονται στίς ταξικές κοινωνίες. Ἄλλά τουλάχιστον θά ἔπρεπε νά εἶχαν κατοχυρωθεῖ ἔμπρακτα, στίς χῶρες τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ». Ἐντούτοις οὔτε ἡ